

Попович О. В.,
асистент кафедри кримінально-правових дисциплін
Чернівецького факультету НУ «ОЮА»,
здобувач кафедри теорії та історії
держави і права ЛьвДУВС

ВНУТРІШНЯ МОТИВАЦІЯ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Стаття присвячена дослідженню внутрішньої мотивації формування кримінальної субкультури особи злочинця як основи і рушійної сили її злочинної поведінки. В рамках концепції багаторівневої саморегуляції соціальної поведінки обґрунтовується природа внутрішньої саморегуляції діяльності як психічного процесу, що протікає на різних рівнях спрямованості особи. Науковому аналізу піддані мотиви злочинної поведінки та джерела їх появи.

Ключові слова: внутрішня мотивація, внутрішня саморегуляція, інтереси, кримінальна субкультура, мотив, мотивування, особа злочинця, особові диспозиції, потреби, соціальні цінності.

Стаття посвящена исследованию внутренней мотивации формирования криминальной субкультуры личности преступника как основы и движущей силы ее преступного поведения. В рамках концепции многоуровневой саморегуляции социального поведения обосновывается природа внутренней саморегуляции деятельности как психического процесса, протекающего на разных уровнях направленности личности. Научному анализу подвергнуты мотивы преступного поведения и источники их появления.

Ключевые слова: внутренняя мотивация, внутренняя саморегуляция, интересы, криминальная субкультура, мотив, мотивация, личность преступника, личные диспозиции, потребности, социальные ценности.

The article investigates the intrinsic motivation of forming criminal subculture of the criminal personality as the basis and driving

force of its criminal behavior. The concept of multi-level self-regulation of social behavior is justified by the nature of internal self-regulation as a mental process that takes place at different levels of focus person. The motives of criminal behavior and the sources of their appearance are analyzed.

Keywords: intrinsic motivation, internal self-regulation, interests, criminal personality, criminal subculture, motive, motivation, personal dispositions, needs, social values.

Постановка проблеми. Проблема мотивації є однією з ключових у соціально-психологічній характеристиці будь-якої людської діяльності, в тому числі і злочинної. Вона перебуває на стику багатьох наук, серед яких психологія, соціологія, філософія, право та інші. Така багатоаспектність робить вказану проблему надзвичайно складною, комплексною і разом з тим перспективною.

Незважаючи на численні праці з мотивації людської поведінки, загальна теорія мотивації ще недостатньо розроблена й єдиної її концепції не створено, не вироблено всеосяжної теорії мотивації поведінки та діяльності людини. Проте мотиваційна сфера є важливою ознакою, за допомогою якої можна зрозуміти справжній характер правомірної чи протиправної поведінки.

Аналіз дослідження даної проблеми. Різні аспекти розглядуваної проблеми в різний час досліджували такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як О.Г. Асмолов, В.К. Вілюнас, В.Д. Гольдинер, Ю.Б. Гіппенрейтер, А.М. Леонтьєв, В.В. Лунєєв, А.Т. Москаленко, О.Е. Фрейєров, В.О. Ядов та інші.

Мета даної статті полягає у дослідженні внутрішньої мотивації формування кримінальної субкультури особи злочинця як основи і рушійної сили її злочинної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Найбільш поширеною помилкою, яку часто допускають у процесі розслідування та судового розгляду кримінальних справ, а інколи і в наукових публікаціях, є змішування понять мотивації і мотивування. Це не тотожні поняття. Якщо мотивація означає основу і рушійний початок спонукань, то мотивування полягає в ретроспективному поясненні вже скоєного. Те і інше найчастіше не збігається. Це,

проте, не означає, що пояснення засудженого (звинувачуваного, підсудного) не повинно братися до уваги. Мотивування допомагає зрозуміти істинні мотиви і характеризує особу злочинця.

Труднощі пізнання особового сенсу злочинів виникають ще й тому, що логіка поведінки їх авторів часто незрозуміла і суперечить здоровому глузду. Химерна і суперечлива мотивація дій психічно неповноцінних осіб, визнаних осудними. Російський психіатр О.Е. Фрейеров називав таку мотивацію „неясною” [1, с. 98].

Незрозуміла мотивація зустрічається і в діях сучасних вандалів, які нищать необхідні для усіх, у тому числі й для них самих, об'єкти природи, міського господарства, транспорту тощо [2, с. 116-150].

У сучасній психологічній літературі майже загально визнаним вважається твердження про те, що мотив як двигун поведінки виникає з актуальної в даний момент людської потреби. Поняття потреби в теорії мотивації розглядається в трьох аспектах: 1) як благо, якого потребує індивід; 2) як властивість особи; 3) як переживання потреби в чому-небудь, що викликає пошукову активність індивіда.

Розрізняються потреби індивідуальні, групові, колективні і соціальні (громадські). Їх змістовна характеристика і класифікація надзвичайно різноманітна. Більшість авторів не лише називає найбільш характерні людські потреби, але й розглядає їх структурну, в основному ієрархічну, будову. Групування при цьому робиться найрізноманітніше – від 3 до 16 позицій.

Кримінологи і юристи – фахівці в галузі кримінального права – розрізняють три типи потреб:

1) потреби нормальних осіб, які відповідають характерному для цього суспільства класу, типу або способу життя;

2) деформовані потреби, в яких одні потреби розвинені за рахунок інших;

3) потреби, які є виразами збочень осіб, а їх задоволення суперечить як розвитку окремої особистості, так і функціонуванню соціуму в цілому [3, с. 336; 4, с. 48-49].

Згадка деформованих і збочених потреб викликає заперечення. Збоченими потребами називають зазвичай тяжіння до алкоголю, наркотиків, гомосексуалізму тощо; деформованими – жагу влади, гіпертрофовану споживацьку активність тощо. Безперечно, для багатьох осіб, засуджених за скоювання злочинів, названі пристрасті далеко не байдужі. Але в основі їх можна виявити первинні нормальні потреби, адекватні прагненню досягнути фізичного та духовного комфорту, самовиразитися, отримати певний соціальний статус тощо. На нашу думку, асоціальні і збочені не потреби, а засоби і шляхи їх задоволення. Потреби є чинниками, які априорі необхідні для існування та всебічного розвитку особистості, тому їм не можуть мати антигромадського характеру.

Переконливішими і перспективнішими для вивчення кримінальної мотивації видаються ієрархічні структури, побудовані за критеріями соціалізації потреб. Велику популярність на Заході отримала класифікація мотивів, запропонована американським психологом А. Маслоу. Вона складається з п'яти рівнів. В основі піраміди містяться „нижчі”, фізіологічні потреби в їжі, воді, певній зовнішній температурі, сексуальна потреба тощо в тому обсязі, в якому вони забезпечують життєдіяльність індивіда. А. Маслоу називає їх потребами. Над ними розташовуються життєво важливі потреби у безпеці – захисті від болю, страху, гніву, невлаштованості тощо. Третій рівень людських потреб утворюють „соціогенні потреби” в соціокультурному зв'язку з іншими суб'єктами відносин – у любові, співчутті, соціальній приналежності, соціальній ідентифікації. На четвертому рівні – самоповага, потреби в досягненнях – у визнанні, схваленні. П'ятий рівень складають потреби в самоактуальності або потреби зростання. Це прагнення до реалізації власних можливостей, потреба в інформації, в пізнанні, в осмисленні навколишнього світу, оскільки людина повинна бути тим, ким вона може бути [5, с. 112-115].

Подібні структури потреб можна виявити в роботах інших авторів, що, ймовірно, свідчить про їх наукову цінність [6, с. 162].

Джерелами мотивів виступають також похідні від потреб інтереси і соціальні цінності. Серед численних і іноді суперечливих визначень інтересу в науковій літературі видається найбільш вдалим визначення, запропоноване А.Г. Здравомисловим. Він вважає, що інтерес виникає на основі потреби і „спрямований на соціальні стосунки, установи, інститути, від яких залежить розподіл відповідних благ, що забезпечують задоволення потреб” [7, с. 74].

Людина організовує свою діяльність, керуючись не лише індивідуальними, але й груповими, колективними, громадськими інтересами та цінностями. Між ними іноді виникають суперечності. Більшість злочинів має явно егоїстичний характер. Але і злочинна діяльність, що надихається ідеологічними й іншими цінностями та інтересами, – теж не рідкість. Геноцид відносно цілих народів, політичний терор, релігійний фанатизм – усе це не лише історія, але й сучасність (військові злочини в колишній Югославії і Чечні, міжнародний тероризм ісламських фундаменталістів тощо).

Злочинна поведінка найчастіше спрямовується багатьма мотивами і потребами. Самокорисливість часто поєднується з честолюбством або корпоративною солідарністю. Майже завжди полімотивні насильницькі злочини: тут і помста, і жага влади, і неконтрольована злість та ін.

Якщо особова потреба задоволена, то вона містить лише потенційну можливість стати мотивом активності. Але відсутність або недостатність того або іншого блага створюють актуальну потребу. Актуальна потреба – це ще не мотив; вона здатна породити лише пошукову активність індивіда. Вона перетворюється на мотив після того, як визначаються предмет потреби і спосіб реалізації, тобто задоволення актуальної потреби.

Психологічна теорія діяльності, запропонована російським психологом А.М. Леонтьєвим, ототожнює мотив з предметом потреби. На думку вченого, поняття „мотив” ми застосовуємо не для позначення переживань потреби, а з метою відображення того об’єктивного, в чому ця потреба конкретизується, на що спрямовується діяльність особи [8, с. 300]. Сказано цілком

беззаперечно і категорично: мотив – це предмет, що існує поза свідомістю особи. Учні А.М. Леонтьєва не такі категоричні в трактуванні предметності мотиву. Багато з них, зокрема, О.Г. Асмолов, В.К. Вілюнас, Ю.Б. Гіппенрейтер, істотно скоректували леонтьєвське визначення мотиву у бік його суб'єктизації: мотив – це опредмечене потребування [9, с. 48; 10, с. 114].

Подібного роду уточнення предметності мотиву повертають його із зовнішнього середовища в психіку дійової особи, оскільки акцент робиться не на предметі, а на потребі, тобто на переживанні потреби в предметі. Деякі психологи вказують на надмірно широке, фактично безмежне розуміння предмета потребування, якого дотримуються А.М. Леонтьєв і його послідовники. Виявляється, предметом може бути не лише щось матеріалізоване, що існує поза людиною, але й ідеї, уявлення, віра, моральні та естетичні цінності і взагалі будь-що, зокрема й ті поняття, що характеризують внутрішнє психічне життя людини. В результаті центральне поняття в леонтьєвському визначенні мотиву (мотив – це предмет потребування, а не потреба) втрачається, оскільки не містить досить чітких описів, що відрізняють його від самої потреби. Критики вказують на спонукання, які навіть „леонтьєвці” навряд чи наважаться вважати предметами, наприклад, потребування в русі, у бажанні побути одному, уникнути чого-небудь, відхилитися від небажаного знайомства тощо. Важко також назвати предметом, що задовольняє потребування, речі, що безглуздо знищуються сучасними вандалами. На думку О. Нікуленко, змістом мотиву є не предмет, а незадоволена потреба. Напрямок потягу і, отже, перетворення його на мотив поведінки визначаються опором середовища [11, с. 123].

Важливо звернути увагу на те, що мотивоутворення може відбуватися під впливом актуального потребування, яке детермінує певний спосіб дії, спрямований на задоволення цих потреб у конкретний час і в конкретних обставинах. Таким чином, вибір злочинного способу дії виступає джерелом появи кримінального мотиву. Тільки після того, як актуальна потреба особи конкретизувалася у виборі способу поведінки, можна

говорити про виникнення мотиву. Потребування, навіть опрідечене, не може слугувати підставою для поведінки, поки не визначиться спосіб впливу на відповідний предмет. Для людської діяльності потрібний вибір дії. Злочинний мотив тому і називається таким, що в ньому відобразився вибір переступити через закон.

Мотивом злочинної поведінки виступає актуальна потреба людини, що задовольняється способом, забороненим кримінальним законом.

Власне, всяка злочинна поведінка в психологічному аспекті – це спосіб життєдіяльності правопорушника. І починається вона з вибору поведінки.

Концепція багаторівневої саморегуляції соціальної поведінки отримала розвиток у роботах В.О. Ядова і його співробітників [12]. Суть її коротко може бути викладена таким чином. Внутрішня саморегуляція діяльності є психічний процес, що протікає на різних рівнях спрямованості особи, що іменуються диспозиціями.

Перший, нижчий рівень диспозицій складають ситуаційні неусвідомлювані установки, що називаються також елементарними психологічними установками. Вони диктують вибір операцій, за допомогою яких здійснюються дії, а тому їх називають також операціональними. Залишаючись неусвідомлюваними, вони активно впливають на свідомість особи. Прикладом може слугувати «почерк» квартирного злодія, який при проникненні в житло, використовує одні і ті ж прийоми.

Другий рівень диспозицій особи утворюють фіксовані соціальні установки, від яких залежить повторення тих же дій в подібних ситуаціях. На їх основі здійснюються вчинки [13, с. 393-401].

Третій рівень диспозиційної структури утворюють базові соціальні установки, що визначають загальну домінуючу спрямованість особи в тій або іншій сфері її життєдіяльності. Соціальні установки цього рівня є відносно стійкими психологічними утвореннями, що зумовлюють «невипадкову послідовність вчинків» і осіб, а також зумовлюють здатність протистояти випадковим змінам ситуацій у спеціальній літературі диспозиції цього рівня називають іноді смисловими установками [14].

У кримінології доволі часто мова йде про корисливу установку корумпованого чиновника, про агресивну спрямованість серійного вбивці тощо. В мотивації на цьому рівні, як правило, домінує свідомість, хоча, як і у будь-якій поведінці, в ньому беруть участь і неусвідомлювані, витіснені в підсвідомість ідеї, думки, уявлення.

Завершує піраміду особових диспозицій система ціннісних орієнтацій, спрямованих на цілі і сенс життя, на гідні з точки зору особи способи їх досягнення. Це четвертий, вищий рівень мотиваційної структури особи. Він визначає загальну моральну спрямованість особи, її екзистенціальну суть, зміст її ідеалів і життєвої програми. Це правова й моральна свідомість і світоглядна позиція людини. Але і на цьому вищому рівні на мотивацію впливають неусвідомлювані фіксовані установки нижчих рівнів. Мотивація злочинної діяльності і окремого злочину спрямовується взаємодіючими установками різних рівнів.

Разом із цим у даному контексті необхідно зазначити про автономію особових диспозицій. Домінування тут поєднується зі взаємодією, а ієрархія установок далеко не завжди зберігається. Стресовий стан може призвести до «розхитування» диспозиційної системи, внаслідок чого зростає вплив її нижчих ланок, що призводить до реактивної, суперечливої поведінки [9, с. 179].

Концепція багаторівневої саморегуляції соціальної поведінки становить значний інтерес для вивчення кримінальної мотивації. Якщо обраний суб'єктом спосіб реалізації актуальної потреби не сприймається ним як вчинок, тобто розглядається як ординарна, звичайна дія, в моральному і правовому стосунках нейтральна, то саморегуляція поведінки здійснюється на нижчому рівні психологічної установки, а дійова особа не замислюється про соціальну значущість здійснюваного. Чим складніша поведінка, тим вищий рівень її регуляції. При цьому діє «закон економії мотивації» – вищі її рівні вступають у дію лише тоді, коли мета не може бути досягнута і потреба не реалізується на нижчому рівні саморегуляції. Але протиправні вчинки виникають нерідко внаслідок розбалансованості диспозицій, коли нижча ніби підміняє вищу і «бере на себе»

регуляцію вчинків, які суперечать ціннісній орієнтації особи [15, с. 85].

У подібних випадках говорять про психологічні зриви, про випадкових злочинців [16, с. 126-127].

Як зазначалося вище, в юридичній літературі панує уявлення про усвідомленість мотивів злочинної поведінки. Зокрема, С. Тарарухін у монографії, присвяченій соціології та психології злочинів, категорично відкидає не усвідомлення мотивів: «...мотив не може бути неусвідомленим. Будь-які міркування про несвідомість мотиву ведуть до ідеалістичних концепцій» [17, с. 209]. Але стосовно того, що і куди веде, існує й інша думка. Так психолог Б. Ломов вважає, що «виведення мотиву зі свідомості є по суті ідеалістичним» [18, с. 206].

Більшість сучасних психологів, філософів і правників, які вивчають проблеми особи, вважають, що справжні мотиви будь-якої поведінки, у тому числі і злочинної, усвідомлюються не повністю і не завжди.

Щоб зберегти внутрішній душевний комфорт, люди вважають за краще не знати справжніх мотивів своїх дій, якщо вони суперечать самооцінці. В силу так званого когнітивного дисонансу (суперечність між думкою і знанням) відбувається витіснення зі свідомості інформації про справжні мотиви непристойної поведінки [19]. Це – різновид психологічного захисту від травмуючого знання. З ним пов'язаний і інший механізм психологічного захисту – раціоналізація скоєного.

Мотиви неадекватно відображаються у свідомості суб'єкта ще і у випадках так званої відтермінованої дії, коли стан фрустрації виливається в агресивну реакцію з нікчемного приводу. Потім особа запевняє себе в тому, що саме цей привід став причиною агресії. Ілюзорне уявлення про мотив агресивного злочину виникає і тоді, коли особа зганяє роздратування або образу на випадкових об'єктах.

Давно помічено, що люди іноді неусвідомлено прагнуть ушляхетнювати мотиви своєї протиправної поведінки. Виникають ніби два мотиви – істинний і такий, що здається істинним. «Один (неусвідомлюваний) мотив забезпечує потрібний для особи результат, інший (усвідомлюваний)

забезпечує теж потрібне для особи емоційне ставлення до своєї діяльності і до себе» [20, с. 109].

Мотив – складна психологічна сутність, що складається з: 1) основи дій – уявлень про причини і того, заради чого його вчинили, тобто особового сенсу вчинку; 2) власне спонукання – емоційного переживання актуальної потреби у вигляді бажання, пристрасі, хотіння, потягу. Основа – змістовна сторона мотиву – далеко не завжди адекватно відображається у свідомості, а іноді й зовсім не фіксується. У останньому випадку говорять про невмотивовану поведінку, хоча це і не зовсім точно: невмотивованих дій просто не буває. «Так звана невмотивована дія, – писав В. Мясіщев, – має тільки одну мотиваційну категорію – спонукання, інша ж, що становить основу дії, відсутня» [21, с. 69]. Ще рідше адекватно усвідомлюються емоції, тобто динамічна сторона мотиву.

Емоційні переживання за їх ставленням до потреб можна поділити на дві категорії. Першу складають емоції, безпосередньо відображаючи мотивують потреби – голод, страх, ревності тощо. Їх називають провідними, оскільки вони виступають спонуканням до поведінки. До другої належать ті емоційні явища, які виникають у процесі діяльності, – радість, прикрість тощо. Їх називають похідними [22, с. 104-105]. Поділ певною мірою умовний, оскільки і похідні емоції за певних обставин впливають на мотивацію злочинної поведінки і вибір способу її здійснення.

У деяких випадках похідні емоції стають потребами («квазіпотребами») і набувають мотиваційного значення. Йдеться про так звані негативні мотиви, ґрунтовані на прагненні деяких людей до переживань тривожності, ризику, поневірянь. По суті, негативні мотиви – це особова інтерпретація потреби в самоактуалізації [23, с. 444]. Хулігани, наприклад, пояснюють свій вчинок надуманими, зовні раціональними причинами, не стільки сподіваючись на поблажливність суддів, скільки на те, що істинні мотиви ними не усвідомлюються.

Не усвідомлюються мотиви імпульсивних злочинів, коли свідомість поступається своєю регулятивною роллю несвідомим реакціям.

Усвідомлення суб'єктом справжніх мотивів підготовлюваного або здійснюваного злочину має подвійний наслідок. У одних випадках раніше виниклий потяг перетворюється на певне бажання (хотіння). Злочинна діяльність стає визначенішою і цілеспрямованішою.

У інших – усвідомлення справжніх спонукань може призвести до припинення початого злочину і добровільної відмови від нього, що, згідно із законом, слугує підставою для звільнення від кримінальної відповідальності. Але й запізніле розуміння істинних причин скоєного корисне для досягнення цілей покарання. Психологічні дослідження свідчать про завищену самооцінку більшості засуджених, що зумовлено неправильним трактуванням мотивів власних дій [24, с. 78]. Совість повинна долати неправдиве самовиправдання. Допомогти їй у цьому може лише чесний аналіз мотивів антигромадської поведінки.

Спрощений підхід до аналізу мотивів злочинної поведінки недопустимий. Довільне визначення спонукань для надання їм раціонального змісту спотворює моральну і правову оцінку вчинку, призводить до судових помилок.

Висновки. Мотивом злочинної поведінки виступає актуальна потреба людини, що задовольняється способом, забороненим кримінальним законом. Джерелом появи кримінального мотиву виступає вибір злочинного способу дії. Тільки після того, як актуальна потреба особи конкретизувалася у виборі способу поведінки, можна говорити про виникнення мотиву. Потребування, навіть опредмечене, не може слугувати підставою для поведінки, поки не визначиться спосіб впливу на відповідний предмет. Справжній мотив злочину може виявитися в результаті аналізу поведінки осіб упродовж більш-менш тривалого часу з урахуванням того, що життєва практика людей підпорядкована певній логіці, типовій для цієї людини, що відображає риси її особи, моральні якості, ціннісні орієнтації, психологічні установки.

Література:

1. Фрейеров О.Е. Мотивация общественно опасных действий психически неполноценных людей / О.Е. Фрейеров // Советское государство и право. – 1969. – № 4. – С. 96-111.

2. Бандурка А.М. Вандализм / А.М. Бандурка, А.Ф. Зелинский. – Харьков : Ун-т внутр. дел, 1996. – 198 с.
3. Курс советской криминологии. Предупреждение преступности / под ред. В.Н. Кудрявцева, И.И. Карпеца, Б.В. Коробейникова. – М. : Юридическая литература, 1986. – 352 с.
4. Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения / В.В. Лунеев. – М. : Наука, 1991. – 383 с.
5. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу ; [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина]. – Москва ; Санкт-Петербург ; Нижний Новгород : Питер, 2009. – 351 с. – (Мастера психологии).
6. Москаленко А.Т. Личность как предмет философского познания: Философская теория личности и её психологические и биологические основания / А.Т. Москаленко, В.Ф. Сержантов. – Новосибирск : Наука, 1984. – 320 с.
7. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. – М. : [б.в.], 1988. – 223 с.
8. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики : монография / А.Н. Леонтьев. – [4-е изд.]. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 582 с.
9. Асмолов А.Г. Диспозиционная структура регуляции: от гипотезы к концепции / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1980. – № 3. – С. 178-180.
10. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 318 с.
11. Никуленко О.А. Некоторые проблемы теории деятельности / О.А. Никуленко // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 121-126.
12. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : [б.в.], 1976. – С. 89-105.
13. Основи психології : підручник для студентів вищих навчальних закладів / [О. В. Киричук [та ін.] ; за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К. : Либідь, 2006. – 630 с.
14. Железняк Л.Ф. Проблема направленности / Л.Ф. Железняк // Вопросы психологии. – 1972. – № 5. – С. 157-161.
15. Мюллер Р. О некоторых линиях развития, проблемах и результатах криминологического исследования личности преступника в ГДР / Р.О. Мюллер // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : [б.в.], 1982. – Вып. 37. – С. 84-89.
16. Ефремова Г.Х. Правовые установки и ориентации молодых правонарушителей / Г.Х. Ефремова // Правовая культура и вопросы правового воспитания / ред. : А.Д. Бойков, В.И. Каминская, А.Р. Ратинов, В.В. Степанов, А.С. Шляпочников. – М. : [б.в.], 1974. –

С. 121-136.

17. Тарарухин С.А. Преступное поведение: социальные и психологические черты / С.А. Тарарухин. – М. : Юридическая литература, 1974. – 221 с.

18. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов ; отв. ред. Ю.М. Забродин, Е.В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 443 с.

19. Фестингер Л. Введение в теорию диссонанса / Л. Фестингер // Современная зарубежная социальная психология. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1984. – С. 97-110.

20. Гольдинер В.Д. Мотив преступления и его значение в советском уголовном праве / В.Д. Гольдинер // Советское государство и право. – 1958. – № 1. – С. 43-52.

21. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев. – Москва ; Воронеж : НПО МОДЭК, 1995. – 356 с.

22. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас ; под ред. О.В. Овчинниковой. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1976. – 142 с.

23. Файвишевский В.А. О существовании неосознаваемых негативных мотиваций и их проявления в поведении человека / В.А. Файвишевский // Бессознательное: природа, функции, методы исследования. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – С. 433-445.
http://lib39.ru/cgi-bin/irbis64r/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=MAG_PRINT&P21DBN=MAG&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullw_print&C21COM=S&S21CNR=&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=.

24. Ратинов А.Р. Правовая психология и преступное поведение: теория и методология исследования : монография / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 253 с.